

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 44. – С. 64-77
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.64-77

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 44. – pp. 64-77
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.64-77

УДК 327:323:321.64(470+571)«2000/2004»

© Ігор Гурак¹
© Ігор Цепенда²

Нові тенденції у внутрішній та зовнішній політиці путінської Росії на початку XXI ст. (Частина 1)

Стаття присвячена змінам, які намітилися у внутрішньому житті та зовнішній політиці Російської Федерації, за часів першої президентської каденції Владіміра Путіна (2000 – 2004 рр.) та які свідчать про цілеспрямований рух держави в напрямку авторитаризму.

В рамках публікації проаналізовано законодавчі ініціативи нової російської правлячої верхівки, які суттєво послабили роль законодавчих (представницьких) і виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації, розширили вплив Кремля на процеси в регіонах. Досліджено кроки керівництва держави, які завдали удару по політичному плюралізму в державі, сприяли встановленню контролю Кремля над засобами масової інформації. Також у статті висвітлено діяльність Владіміра Путіна та його команди, яка дозволила їм, використовуючи різнопланові механізми, повернути під свій контроль ключові підприємства російської економіки, здійснити ґрунтовний перерозподіл власності в державі.

У другій частині статті головну увагу буде зосереджено на зовнішньополітичній трансформації Російської Федерації в перші роки президентства Владіміра Путіна.

Ключові слова: Російська Федерація, зовнішня політика, Владімір Путін, авторитарний режим, пострадянський простір, демократія.

New Trends in the Domestic and Foreign Policies of Putin's Russia in Early 21st Century (Part 1)

The accession to power of Vladimir Putin was a turning point in the history of Russia. At the beginning of the twentieth century, instead of Yeltsin's peculiar model of democracy, an authoritarian regime with Praetorian features was gradually established. During Vladimir Putin's first presidential term (2000-2004), his official speeches traditionally included pro-Western messages. However, in practice, the Kremlin leadership initiated processes that testified completely opposite trends in development of the state. At this time, thanks to legislative changes favorable for the ruling elite, a significant blow to political pluralism was dealt, and the importance of central authorities was essentially strengthened. These events in Russian distorted realities allowed Putin's team to have more control over federal units than authorities of the democratic unitary states have over parts of their state formations. At the same time, using law enforcement agencies pressure, the state leadership established control over the media.

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна. E-mail: ihor.hurak@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-8610-4024>.

² Доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна. E-mail: rector@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-2926-8935>.

At the same time, in the economic sphere, contrary to Vladimir Putin's assertion that “Monopolies are dangerous things in general; especially state monopolies” there was a systematic renationalization due to the purposeful efforts of law enforcement, judicial, and fiscal structures. It was the most pronounced in the energy sector, where Kremlin-controlled Gazprom and Rosneft fundamentally strengthened their positions. Similar processes took place in the automotive, aviation, metallurgical and other industries. As part of the redistribution of property, there was also pressure on foreign business represented on the Russian market. Some of the world's leading energy corporations have been forced to sell some of their shares to Kremlin-affiliated entities. In other cases, foreign companies were revoked permits to operate in Russia under contrived pretexts.

The second part will outline the activities of Vladimir Putin and his team, which aimed to strengthen the position of the Russian Federation at the global level, and to increase the influence of official Moscow on the countries of the so-called “Near Abroad”. An attempt will also be made to identify the reasons why, during the first few years of Vladimir Putin's presidency, the trends outlined above were accompanied by pro-Western rhetoric.

Key words: Russian Federation, foreign policy, Vladimir Putin, authoritarian regime, post-Soviet space, democracy.

Постановка проблеми. У 2006 р., у журналі «Foreign Affairs» було надруковано статтю російського дослідника Дмитрія Треніна під назвою «Russia Leaves the West». У ній автор зазначає: «До недавніх пір Росія вважала, що в західній «сонячній системі» вона грає роль Плутона, тобто знаходиться досить далеко від центру, але є невід'ємною частиною всієї «конструкції». Тепер вона взагалі перейшла на іншу орбіту: російські лідери залишили надію на те, що країна може стати частиною Заходу і приступили до створення власної системи, що обертається навколо Москви»³.

Причинами такої ситуації Дмитрій Тренін називав те, що Захід не був готовий надати Росії місце «співголови у західному «клубі» – або принаймні «членство в Політбюро». Також він стверджував, що після подій 11 вересня 2001 р. Кремль запропонував Джорджу Бушу угоду, відповідно до якої «Росія була готова погодитися із світовим лідерством США в обмін на статус одного з головних союзників Вашингтону, наділеного особливою відповідальністю (читай: гегемонією) на пострадянському просторі», однак отримав відмову. З точки зору дослідника, додатковими причинами були розширення НАТО та ЄС за рахунок колишніх країн-членів Організації Варшавського договору та прибалтійських країн, а також підтримка США та Європою змін режимів та геополітичної переорієнтації України та Грузії. Після цього Росія почала грати за власними правилами, протиставляючи свої дії не тільки США, але і ЄС. Серед перших таких кроків, що мали місце в 2005 р., було запрошення в Москву лідерів організації ХАМАС та надання їм фінансової допомоги, відмова Кремля, всупереч позиції Заходу, від санкцій проти Тегерану та оголошення про продовження співпраці з ним у сфері ядерної енергетики та продаж іранцям зброї⁴.

Без сумніву, запропонована аргументація є зручним виправданням для пояснення зростаючої російської агресивності на міжнародній арені, яка з приходом до влади Владіміра Путіна, щораз більше проявлялася. Рефлектуючи на позицію Дмитрія Треніна, варто наголосити на тому, що насправді, 1990-ті рр. в російській історії переповнені компрометуючими подіями та процесами, які потенційно могли обмежити можливості офіційної Москви у плані співпраці із ключовими міжнародними акторами. Однак не дивлячись ні на що, Російська Федерація до кінця ХХ ст. стала членом Ради

³ Тренін, Д. (2009), Россия покидает орбиту Запада. *Тренін, Д. Одиночное плавание*, Москва, Изд-во Р. Элинина, с. 164.

⁴ Там само, с. 166-170.

Європи, приєдналася до G7, перетворивши її в такий спосіб у G8, та в результаті сумнівної процедури, всупереч чинному і в той час, і тепер Статуту ООН, зайняла місце СРСР в якості постійного члена Ради Безпеки ООН⁵. Таким чином, слабка у той час як у економічному, так і військовому плані Російська Федерація перетворилася на доволі впливового світового гравця. Інша справа, що як показують оприлюднені у 2018 р. стенограми розмов президента США Біла Клінтона (1993 – 2001 рр.) та його російського колеги Бориса Єльцина (1991 – 1999 рр.), останній навіть у найскладніші роки свого президентства виношував плани щодо контролю над цілою Європою⁶.

Подальші події наочно продемонстрували, що його наступник був не менш амбітним, однак далеко не таким прямолінійним. Якщо брати до уваги офіційні заяви Владіміра Путіна, то зовнішня політика Кремля впродовж його першої президентської каденції (2000 – 2004 рр.) в цілому може здатися прозахідною. В той час російський президент говорив про “похорони холодної війни”⁷, декларував, що Росія – це Європа⁸, що історичний вибір Росії – це широке зближення та реальна інтеграція із ЄС⁹, розповідав про нову якість відносин з США та дуже високий ступінь довіри між Москвою та Вашингтоном¹⁰. Вважаємо за доцільне наголосити, що навіть розпочата без схвалення Ради Безпеки ООН операція «Іракська свобода», яку пізніше активно критикували у Москві, в той час не завдала серйозної шкоди відносинам між Владіміром Путіним та Джорджем Бушем¹¹.

З початком другої президентської каденції Владіміра Путіна, його риторика поступово ставала жорсткішою. Врешті дійшло до того, що 10 лютого 2007 р. на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки, згадуючи про «ідеологічні стереотипи, подвійні стандарти, інші шаблони блокового мислення», він дав негативну оцінку того-

⁵ Бабін, Б. (2019), *Ихтамнет, зато с правом вето. Как Россия забыла вступить в ООН*, available at: <https://www.liga.net/politics/opinion/ihdamnet-zato-s-pravom-veto-kak-rossiya-zabyila-vstupit-v-oon>, (accessed 25.08.2019); Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. 16.09.2005, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (accessed 14.07.2021).

⁶ Goldgeier, J. (2018), Bill and Boris: A Window Into a Most Important Post-Cold War Relationship. *Texas National Security Review*, volume 1, issue 4, p. 54.

⁷ Вступительное слово на пленарном заседании встречи на высшем уровне Россия – Европейский союз. 29.05.2002, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21899> (accessed 17.07.2021).

⁸ Excerpts from a Transcript of the News Conference for Russian and Foreign Journalists. 24.06.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21651> (accessed 10.07.2021).

⁹ Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. 16.05.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> (accessed 04.07.2021).

¹⁰ Interview with the Wall Street Journal. 11.02.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21498> (accessed 15.07.2021).

¹¹ Підтвердженням цього можуть бути висловлювання російського президента у червні та жовтні 2004 р. на «американську» тематику. Так, у червні 2004 р. побіжно згадуючи про те, що Росія негативно відноситься до операції «Іракська свобода», Владімір Путін повідомив про те, що російська розвідка неодноразово надавала офіційному Вашингтону інформацію про підготовку режимом Саддама Хусейна терористичних актів на території США і за її межами проти американських військових та цивільних об'єктів. У другому випадку, за місяць до президентських виборів у США керівник Кремля в ході одного зі своїх виступів наголосив, що міжнародний тероризм намагається завдати максимальної шкоди Джорджу Бушу в його передвибірчій боротьбі і висловив переконання, що якщо чинний американський президент не буде переобраний на наступний термін – це буде тактичною перемогою терористів над США та міжнародною антитерористичною коаліцією. Див. більше: Ответы глав государств – членов Организации «Центрально-Азиатское сотрудничество» на вопросы журналистов 18.10.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22645> (accessed 15.07.2021); Ответ на вопрос на пресс-конференции по итогам Межгосударственного совета ЕврАзЭС и Совета коллективной безопасности ОДКБ. 18.06.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22514> (accessed 13.07.2021).

часній глобальній архітектурі безпеки, жорстко критикуючи при цьому дії США, НАТО та ОБСЄ¹².

Таким чином, може скластися враження, що впродовж двох перших президентських каденцій Владіміра Путіна (2000 – 2008 рр.), відбулася кардинальна зміна підходів офіційної Москви до реалізації її політики на міжнародній арені. Однак, насправді ситуація не була такою однозначною. Можливо, в Кремлі були зацікавлені, щоб все виглядало так, що спочатку Російська Федерація була готова до тісної взаємодії із західними структурами, однак недостатньо далекоглядна політика Вашингтону та провідних столиць Західної Європи призвела до того, що в Москві було ухвалено рішення йти своїм шляхом, ігноруючи рекомендації та встановлені Заходом «правила гри». Натомість, детальний аналіз кроків правлячої російської еліти навіть перших років президентства Владіміра Путіна свідчить про те, що Росія Путіна одразу пішла альтернативним шляхом розвитку, який не збігався із вектором розвитку цивілізованого світу і справа посилення конфронтації була тільки питанням часу.

Аналіз останніх досліджень. Після початку російської агресії проти України, науковці, експерти, державні діячі задаються питанням, чи можна було запобігти такому розвитку подій та загалом – загостренню відносин між керівництвом Російської Федерації та провідних західних держав. На нашу думку, для кращого розуміння альтернативних шляхів, якими б могли розвиватися відносини на осі Росія – Захід, варто проаналізувати трансформацію російської держави, яка намітилася в роки першої президентської каденції Владіміра Путіна. В контексті дослідження відповідної проблеми суттєвий наголос було зроблено на опрацювання текстів виступів другого російського президента, законодавчих актів РФ, міжнародних договорів. Зазначені документи співставлялися із доробком відомих вчених, які займалися вивченням різнопланових аспектів розвитку Російської Федерації на початку ХХ ст. Серед них варто виділити таких зарубіжних та вітчизняних авторів як Збігнєв Бжезінський, Івона Вішьневська, Ніколас Гвоздев, Александр Кинєв, Олесь Лісничук, Марек Менкішак, Олександр Сушко, Дмитрій Тренін, Василь Філіпчук, Олександр Шлапак та інші.

Мета наукової розвідки полягає у комплексному аналізі змін, які мали місце у зовнішній політиці та внутрішньому житті Російської Федерації впродовж першої президентської каденції Владіміра Путіна. Окреслена мета передбачає вирішення наступних завдань:

- окреслення внутрішньополітичної трансформації Російської Федерації впродовж 2000 – 2004 рр.;
- дослідження процесу посилення впливу керівництва Росії на великий бізнес, що супроводжувалося масштабною ренаціоналізацією;
- висвітлення початків ревізіонізму офіційного Кремля на міжнародній арені, поширення «союзницької» риторики, інтеграційних проектів та зростання російської військової присутності на пострадянському просторі;
- спроба визначення причин, які призвели до того, що окреслені в статті нові тенденції в російській внутрішній та зовнішній політиці, супроводжувалися прозахідною риторикою.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Формування командою Владіміра Путіна авторитарного режиму

У листопаді 1999 р. Борис Єльцин в ході розмови з президентом США Білом Клінтоном назвав Владіміра Путіна своїм наступником. При цьому, характеризуючи Путіна, він зазначив, що той є «демократом і знає Захід... Він продовжить лінію Єль-

¹² Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. 10.02.2007, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (accessed 14.04.2014).

цина в демократії і економіці...»¹³. В контексті сказано, слід згадати про протиправне припинення Борисом Єльциним повноважень 3^тїзду народних депутатів та Верховної Ради Російської Федерації у вересні 1993 р., штурм за його ж наказом з використанням важкого озброєння московського «Білого Дому» у жовтня того ж року, масові злочини в рамках Першої чеченської війни з боку російських військових, в тому числі руйнування Грозного у спосіб, небачений з часів бомбардування Дрездена 1945 р. тощо. Ці та інші факти чітко демонструють, що перший російський президент у своєрідний спосіб розумів такі поняття як «демократія» та «правова держава». З іншого боку, оприлюднені у 2018 р. стенограми переговорів Бориса Єльцина та Біла Клінтона, в яких Єльцин звертається до американського колеги з проханням «віддати Європу Росії» та не приймати країни пострадянського простору до НАТО 1999 р.¹⁴ свідчать про те, що він до кінця не усвідомлював, на основі яких принципів функціонує Захід і що навіть за сприятливих обставин Російській Федерації ще було потрібно пройти довгий шлях, щоб стати його частиною.

Варто підкреслити, що дуже швидко не тільки політичні експерти, але і сам Борис Єльцин усвідомили, що його наступник спрямовує розвиток Росії в бік, який був не очікуваним не тільки для цивілізованого Заходу, але і для російської правлячої еліти кінця 1990-х рр. Вже в перший рік президентства Владіміра Путіна, замість «Патріотичної пісні» Михайла Глінки було затверджено новий гімн Російської Федерації, музикою до якого є музика гімну СРСР¹⁵. У червні 2002 р. справа дійшла до того, що Владімір Пугін в ході традиційної зустрічі з російськими та закордонними журналістами кілька разів акцентував увагу на тому, що перший російський президент має застереження стосовно окремих кроків, які здійснює його команда. Водночас, чинний президент наголосив, що саме він несе політичну відповідальність за стан держави і її майбутнє, а тому, приймаючи рішення, він буде діяти самостійно¹⁶.

У лютому 2004 р., після звільнення Міхаїла Касьянова з посади прем'єр-міністра Російської Федерації, тогочасний головний редактор журналу «The National Interest» Ніколас Гвоздев зазначив, що «Відставка Касьянова – останньої значущої ланки Єльцинської адміністрації – ясно дає зрозуміти російським виборцям, що Путін тепер сам собі господар... що подальші реформи в Росії не будуть проводитися за «західними правилами гри», введеними Єльциним». Також він висловив твердження, «Росія рухається від лібералізму до системи «жерованого плюралізму», де державі відводиться більш значуща роль в політичному та економічному житті країни»¹⁷.

Володіючи в даний час більшим об'ємом інформації, ми можемо констатувати, що Ніколас Гвоздев, в цілому, добре уловив тенденції, які в той час простежувалися в російському політичному житті, хоча охарактеризував їх толерантно та дуже оптимістично. Очевидно, що нова «петербурзька» правляча верхівка, в загальних рисах рухалася в окресленому редактором напрямку. Однак, насправді, вже станом на 2004 р. було зрозуміло, що команда Путіна не має на меті обмежувати себе переходом тільки до «жерованого плюралізму».

Перші кроки нової команди чітко демонстрували її бажання змістити баланс у відносинах на вісі «центр – регіони» на свою користь та максимально взяти під свій контроль політичні процеси в країні. Впродовж кількох місяців, після інавгурації

¹³ Goldgeier, J. (2018), Вказ. пр. Р. 54.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Крижевский, А. (2013), *Встать, гимн идет*, available at: <https://www.gazeta.ru/comments/column/Krizhevsky/5810057.shtml> (accessed 20.07.2021).

¹⁶ Excerpts from a Transcript of the News Conference for Russian and Foreign Journalists. 24.06.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21651> (accessed 10.07.2021).

¹⁷ Гвоздев, Н. (2004), *Путин устраивает чистку*, available at: <https://inosmi.ru/inrussia/20040226/208102.html> (accessed 23.07.2021).

Владіміра Путіна було ухвалено низку документів, які суттєво посилювали позиції центральних органів влади. Зокрема, 13 травня 2000 р., тобто менше ніж за тиждень від часу коли Владімір Путін став президентом Російської Федерації, він підписав указ «Про повноважного представника Президента Російської Федерації у федеральному окрузі». Відповідно до цього документу, країну було поділено на 7 федеральних округів, на чолі із повноважними представниками президента. Під контроль представників президента перейшли силові структури, які раніше підпорядковувалися губернаторам. Також губернатори втратили вплив на призначення керівників регіональних підрозділів федеральних органів виконавчої влади. Звузилися економічні можливості губернаторів. На підставі указу вони перестали завіряти своїм підписом угоди із компаніями, які займалися розробкою надр. Поступово окружні повноважні представники президента, які в основі своїй походили із силових структур, перетворилися у своєрідних «генерал-губернаторів», які намагалися взяти під свій контроль керівників регіонів, що входили до їх округів¹⁸.

29 липня 2000 р. Владімір Путін затвердив внесення змін до Федерального Закону «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) і виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації» від 6 жовтня 1999 р. Відповідно до цього документу на підставі рішення суду президент отримав право своїм указом виносити попередження законодавчому (представницькому) органу державної влади суб'єкта Російської Федерації та вносити до Державної Думи проект закону про його розпуск¹⁹.

Подальшому послабленню позицій керівництва місцевих органів влади служив також Федеральний Закон «Про порядок формування Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації», який набув чинності 8 серпня 2000 р. В рамках затверджених документом нововведень, губернатори та керівники законодавчих (представницьких) органів суб'єктів федерації втратили право на місце у Раді Федерації. Їх повинні були замінити спеціально призначені для цього представники виконавчої та законодавчої гілок влади суб'єктів федерації²⁰.

Впродовж перших років президентства Владіміра Путіна були також зроблені певні кроки, спрямовані на встановлення зручних для Кремля засад розвитку російській партійної системи. Найбільшою мірою вони проявилися через призму положень Федерального закону «Про політичні партії» від 11 липня 2001 р. Закон суттєво посилював вимоги до партій. Відповідно до цього документу політична партія повинна була мати загальнодержавний статус, тобто – регіональні відділення у більше ніж половині суб'єктів Російської Федерації. Тим самим була введена заборона на міжрегіональні та регіональні партії. Також закон зобов'язував політичну партію нараховувати не менше 10 тис. членів, при цьому більше як у половині суб'єктів держави вона повинна мати регіональні відділення чисельністю не менше 100, в інших – не менше 50 членів²¹. Реалізація відповідного закону була однією з головних причин, через які кількість

¹⁸ Кынев, А. (2012), *Региональные реформы Путина при президенте Медведеве: централизация продолжается*, available at: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/81_nz_1_2012/article/18538/ (accessed 19.07.2021).

¹⁹ Федеральный закон «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации». Принят Государственной Думой 19 июля 2000 года. 31.07.2000, available at: <http://docs.cntd.ru/document/901765720> (accessed 05.07.2021).

²⁰ Федеральный закон «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» от 05.08.2000 г. № 113-ФЗ. 05.08.2000, available at: <http://kremlin.ru/acts/bank/15921> (accessed 22.07.2021).

²¹ Иванченко, А.В., Любарев, А.Е., Кынев, А.В., Скосаренко, Е.Е., Сергеев, А.А., Акаевич, В.Г., Кривцов, В.И. (2007), Мониторинг демократических процедур. *Бюллетень № 2*, available at: http://www.vibory.ru/Regs/b-2-part-1.htm#_Toc159487373 (accessed 22.07.2021).

політичних партій, які мали право самостійно брати участь у федеральних виборах зменшилася від 139 у 1999 р., до 64 – у 2003 р.²².

Тиск на регіональні еліти, посилення повноважень центру, обмеження політичних прав і свобод доповнювався наступом на свободу слова. Впродовж останніх років ключові засоби масової інформації Російської Федерації служать надійною опорою для маніпуляцій керівництва Кремля та допомагають йому реалізовувати свої цілі як в середині країни, так і далеко за її межами²³. На початку президентства Владіміра Путіна російські медійні компанії ще не були таким впливовим ресурсом, яким вони стали згодом, однак, як показує практика, вже в той час в Кремлі чітко усвідомлювали їхню значущість та намагалися взяти під свій контроль.

В ході свого першого послання до Федеральних Зборів 8 липня 2000 р., Владімір Путін заявив, що «без дійсно вільних ЗМІ російській демократії просто не вижити, а громадянського суспільства – не побудувати». Також він висловив твердження, що вільна преса в Росії – відбулася²⁴. Щоправда, в той самий час російська влада, використовуючи силові структури, чинила тиск на російського медіа-магната Владіміра Гусінського, змушуючи його продати «Газпрому» акції холдингу «Медіа-Мост», який включав компанії НТВ, «НТВ-плюс», ТНТ, «Эхо Москвы», «НТВ-Профит», «Мемонет», «КиноМост». Впродовж 2000 – 2002 років всі вони потрапили під контроль дочірньої структури «Газпрому» – «Газпром-медиа»²⁵. Також у січні 2001 р. під тиском з боку Кремля одіозний російський олігарх Борис Березовський, який кілька місяців перед тим переїхав до Великобританії, змушений був продати свою частку акцій телеканалу ОРТ²⁶.

В рамках окреслених вище процесів, нам видається цілком закономірною оцінка російського дослідника Алексея (Лукича) Громико, який ще у 2002 р. зазначав, що з обранням Владіміра Путіна президентом, в Росії почався перехід до жорсткого авторитарного режиму з преторіанськими рисами²⁷.

2. Посилення тиску державних структур на великий бізнес та ренаціоналізація

З перших років президентства Путіна, в економічній сфері також чітко проявилися тенденції, які свідчили про те, що нове керівництво Кремля має намір змінити підходи до управління державою і ці зміни не вписувалися в базові принципи цивілізованого світу. Як відомо, Владімір Путін у 1997 р., будучи у той час заступником керівника

²² «Трансформация партийно-политической системы современной России и ее отражение в избирательном процессе». Лекция Председателя ЦИК России В.Е. Чурова на семинаре руководителей законодательных (представительных) органов государственной власти субъектов России. 23.11.2012, available at: <http://cikrf.ru/activity/relevant/detail/30106/> (accessed 03.07.2021).

²³ Hurak, I., D'Anieri, P. (2020), The Evolution of Russian Political Tactics in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, available at: <https://www.tandfonline.com/eprint/NRVKEUT6NYF23IKVVVHI/full?target=10.1080/10758216.2020.1819162> (accessed 02.10.2020).

²⁴ Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation.08.07.2000, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21480> (accessed 07.07.2021).

²⁵ Как “Газпром-медиа” получил активы “Медиа-Моста”. 06.09.2013, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2272422> (accessed 20.07.2021); Попова, Т. (2021), *Первая атака Кремля на демократию – захват НТВ*, available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/popova/6092a2380d521/> (accessed 20.07.2021).

²⁶ Борис Березовский: “Путин предал дело Ельцина”. 13.03.2004, available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/03/13/4377572/> (accessed 22.07.2021); Милукова Яна (2019). *Абрамович ушел с Первого канала. Как он получил акции и почему продал*, available at: <https://www.bbc.com/russian/news-47482867> (accessed 22.07.2021).

²⁷ Громько, А.Л. (2002), Генезис политического режима России. *Вестник МГИУ. Серия “Гуманитарные науки”*, № 2, с. 178-184, available at: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329> (accessed 11.07.2021).

Адміністрації Президента РФ²⁸, захистив кандидатську дисертацію на тему «Стратегічне планування відтворення мінерально-сировинної бази регіону в умовах формування ринкових відносин». У ній було запропоновано концепцію стимулювання розвитку російської економіки, шляхом посилення великих концернів, пов'язаних із експлуатацією природних ресурсів Росії. При цьому в роботі обґрунтовувалася теза, що для найбільш оптимального використання російських природних багатств, сектор повинен перебувати під цілковитим контролем держави²⁹.

Ставши президентом, Владімір Путін та його команда почали втілювати відповідні ідеї на практиці. Фактично одразу після приходу до влади, Владімір Путін взяв під свій контроль ВАТ «Газпром». Це було зроблено шляхом призначення представників його команди: Алексея Міллера та Дмитрія Медведєва відповідно головою правління та головою ради директорів товариства³⁰. І хоча формально контрольний пакет акцій «Газпрому» був викуплений державою тільки у 2005 р.³¹, однак на практиці вже від початку президентства Владіміра Путіна товариство становило фінансову базу та політичне знаряддя для його команди³². Зі свого боку, керівництво російської держави надавало «Газпрому» широку та різнопланову підтримку. Так, впродовж 2002 – 2003 рр. завдяки «сприянню» зі сторони податкової служби, прокуратури та судів товариство повернуло під свій контроль значну частину втрачених в попередні роки активів³³.

Поступово ренаціоналізація стала одним із ключових напрямків діяльності нової кремлівської команди. При цьому жорстоких переслідувань зазнавали ті російські олігархи, які намагалися діяти всупереч правилам, встановленим у Кремлі. Найяскравішим прикладом тут може бути справа нафтової компанії «ЮКОС». Невдовзі після зустрічі Владіміра Путіна з представниками великого бізнесу, на якій керівник компанії Михаїл Ходорковський звинуватив державну кампанію «Роснефть» у корупції, Міністерство з податків та зборів РФ провело повторну перевірку діяльності «ЮКОС-Су». За її результатами на компанію були накладені рекордні для Росії штрафи та пеня. В такий спосіб було запущено процес ліквідації «ЮКОСа», натомість, паралельно розпочато кримінальні переслідування його керівництва³⁴.

Поряд із процесом перерозподілу власності, справа «ЮКОСа» включала в себе також політичну складову. Це визнавалося як російськими, так і закордонними експертами. По великому рахунку, процес приватизації в Росії у 90-х рр. ХХ ст. відбувався у такий спосіб, що на лаві підсудних поряд з Ходорковським міг опинитися кожен російський підприємець, який володів якоюсь власністю³⁵. І тут варто погодитися із твердженням адвоката Михаїла Ходорковського Юрія Шмідта, що процес «ЮКОСа» – це насам-

²⁸ Владимир Путин. Биография, <http://putin.kremlin.ru/bio> (accessed 02.07.2021).

²⁹ Wiśniewska, I. (2007), The invisible hand... of the Kremlin Capitalism 'à la russe'. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, p. 44-45, 60.

³⁰ Миллер, Алексей. Председатель правления, заместитель председателя совета директоров ОАО «Газпром», available at: <https://lenta.ru/lib/14160384/> (accessed 07.07.2021); Медведєв, Дмитрий. Председатель правительства Российской Федерации, available at: <https://lenta.ru/lib/14160889/> (accessed 07.07.2021).

³¹ Миллер, Алексей, available at: <https://lenta.ru/lib/14160384/> (accessed 07.07.2021); Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2005), The Russian Economy under Putin. Growth Factors and Impediments to Economic Development. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 20, p. 55-56; Menkiszak, M., Shmel'owa, M. (2008), Obszar WNP: długi cień Rosji. *Rocznik Strategiczny 2007/08. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 187-189.

³² Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2005), Вказ. пр., p. 48.

³³ Там само, p. 53.

³⁴ Что нужно знать о деле ЮКОСа против России. 18.02.2020, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2968395#id891508> (accessed 10.07.2021).

³⁵ Ходорковський потрапив за ґрати, бо порушив правила гри Путіна – WikiLeaks. 27.12.2010, available at: https://gazeta.ua/articles/life/_hodorkovskij-potrapiw-za-grati-bo-porushiv-pravila-gri-putina-wikileaks/366474 (accessed 18.07.2021).

перед політичний процес³⁶. Найбагатший на той час російський бізнесмен³⁷, власник 78% акцій другої за розмірами видобутку і першої за обсягом розвіданих запасів нафтової компанії Росії потрапив до в'язниці в першу чергу через те, що він підтримував опозиційні політичні сили та відкрито звинувачував у корупції великі державні компанії та оточення Владіміра Путіна³⁸. Отож не випадково, у одній із депеш посла США у Російській Федерації Джона Байерлі (2008 – 2012 рр.) намагання Кремля представити справу так, що процес над Ходорковським проходить з дотриманням законності, порівнюються з «губною помадою на політичній свині»³⁹.

Судовий процес над Ходорковським та паралельний запуск процедури банкрутства «ЮКОСа» об'єктивно сприяли реалізації планів команди Путіна щодо встановлення контролю над провідними сферами економіки. Цікаво, що в червні 2003 р. в ході прес-конференції для російських та іноземних журналістів очільник Кремля зазначив, що «Монополія завжди небезпечна; особливо – державна монополія»⁴⁰. Однак, на практиці, всупереч поданим вище словам, відбувався системний процес концентрації виробництва під контролем держави, який координувався з російських владних кабінетів. Так, впродовж 2004 – 2007 рр. державний концерн «Роснефть», головою наглядової ради якої був заступник голови адміністрації президента РФ Ігорь Сечін, отримав більшу частину майна компанії «ЮКОС» і таким чином став найбільшим нафтовим концерном держави⁴¹. У рамках ренаціоналізації у 2005 р. під контроль «Газпрому» потрапив концерн «Сибнефть», який раніше належав олігархові Роману Абрамовичу. Також у 2005 р. під контроль держави через концерн Рособоронекспорт потрапила спілка АвтоВАЗ. Аналогічні процеси відбувалися також в авіаційній, металургійній та інших галузях промисловості⁴².

Паралельно встановлювалися нові «правила гри» для представників великого закордонного бізнесу, присутнього на російському ринку. В рамках перерозподілу власності, принаймні від 2002 р., чинився тиск на провідні світові енергетичні корпорації з тим, щоб змусити їх продати частину своїх акцій підпорядкованим Кремлю структурам. Для прикладу, користуючись підтримкою держави, керівництво «Газпрому» змусило компанії «Mitsubishi», «Mitsui» та «Royal-Dutch Shell» піти на перерозподіл акцій в рамках найбільшого у світі комплексного проекту розробки нафтогазових родовищ «Сахалін – 2». Після кількох років маніпуляцій, до яких залучалися Міністерство природних ресурсів Російської Федерації та Федеральна служба з нагляду у сфері природокористування, російський газовий монополіст станом на грудень 2006 р. домогся своєї цілі та став власником 50% та 1 акції оператора проекту – компанії «Sakhalin Energy»⁴³. У

³⁶ Адвокат Ходорковського: Путін у Росії – некоронований цар. 23.12.2010, available at: <https://www.unian.ua/politics/441361-advokat-hodorkovskogo-putin-u-rosiji-nekoronovaniy-tsar.html> (accessed 17.07.2021).

³⁷ Ваннек, Л. (2004), *Найбагатші громадяни Російської Федерації: оприлюднення часопису "Форбс"*, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/913180.html> (accessed 20.07.2021).

³⁸ Адвокат Ходорковського: Путін... Вказ. пр.; Кречетніков, А. (2013), *Ходорковський: найвідоміший в'язень Росії*, available at: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131220_khodorkovsky_profile_yg (accessed 20.07.2021).

³⁹ Ходорковський потрапив... Вказ. пр.

⁴⁰ Press Conference with Russian and Foreign Media. 20.06.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22028> (accessed 12.07.2021).

⁴¹ Миллер, Алексей, available at: <https://lenta.ru/lib/14160384/> (accessed 07.07.2021); Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2005), Вказ. пр., р. 55-56; Menkiszak, M., Shmel'owa, M. (2008), Вказ. пр., s. 187-189.

⁴² Menkiszak, M., Sarna, A. (2006), *Obszar WNP: imperium kontratakuje. Rocznik Strategiczny 2005/06. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 220-221.

⁴³ Kaczmarek, M. (2009), *Russian's Revisionist Policy towards the West. Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 33, p. 53; Проект «Сахалін – 2», available at: <https://www.shell.com.ru/o-hac/Наши-проекты/Проект-Сахалин-2.html> (accessed 27.07.2021).

окремих випадках питання вирішувалося більш жорстко. Так, наприклад, у січні 2004 р. урядова комісія анулювала результати проведеного ще у 1993 р. конкурсу, який надавав американським компаніям «ChevronTexaso», «ExxonMobil» право на експлуатацію російських нафтогазових ресурсів в рамках проекту «Сахалін – 3»⁴⁴.

Висновки

Прихід до влади Владіміра Путіна став поворотним моментом історії Російської Федерації. На початку ХХ ст. на зміну своєрідній моделі демократії періоду Бориса Єльцина поступово утверджується авторитарний режим з преторіанськими рисами. Впродовж першої президентської каденції Владіміра Путіна (2000 – 2004 рр.) його офіційні виступи традиційно містили прозахідні меседжі. Однак, на практиці керівництво Кремля ініціювало процеси, які свідчили про цілком протилежні тенденції розвитку держави. В цей час завдяки вигідним для правлячої верхівки законодавчим змінам було завдано суттєвого удару по політичному плюралізму, суттєво посилено значення центральних органів влади. Останнє в російських спотворених реаліях дозволило команді Путіна мати більший контроль над федеративним одиницями держави ніж влада демократичних унітарних країн має над частинами своїх державних утворень. Паралельно, використовуючи тиск з боку силових структур, керівництво держави встановлювало контроль над засобами масової інформації.

В той самий час в економічній сфері всупереч твердженням Владіміра Путіна про те, що «... монополія завжди небезпечна, тим більше – державна монополія» завдяки цілеспрямованим зусиллям силових, судових та фіскальних структур відбувалася системна ренаціоналізація. Найбільш яскраво вона проявилася в енергетичній сфері, де свої позиції фундаментально зміцнили підконтрольні Кремлю «Газпром» та «Роснефть». Подібні процеси відбувалися автомобільній, авіаційній, металургійній та інших галузях. В рамках перерозподілу власності чинився тиск також на представлений на російському ринку іноземний бізнес. Окремі провідні світові енергетичні корпорації змушені були продати частину своїх акцій підпорядкованим Кремлю структурам. У інших випадках іноземним компаніям під надуманими приводами анулювалися дозволи на їхню діяльність в Росії.

Реалізація завдань, які стосуються зміни підходів у зовнішній політиці Російської Федерації за перших років президентства Владіміра Путіна, планується у наступній статті.

Список джерел

1. Адвокат Ходорковського: Путін у Росії – некоронований цар. 23.12.2010, available at: <https://www.unian.ua/politics/441361-advokat-hodorkovskogo-putin-u-rosiji-nekoronovaniy-tsar.html> (accessed 17.07.2021).
2. Бабін, Б (2019), *Ихтамнет, зато с правом вето. Как Россия забыла вступить в ООН*, available at: <https://www.liga.net/politics/opinion/ihtamnet-zato-s-pravom-veto-kak-rossiya-zabyala-vstupit-v-oon>, (accessed 25.08.2019).
3. Борис Березовский: “Путин предал дело Ельцина”. 13.03.2004, available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/03/13/4377572/> (accessed 22.07.2021).
4. Ваннек, Л. (2004), *Найбагатіші громадяни Російської Федерації: оприлюднення часопису “Форбс”*, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/913180.html> (accessed 20.07.2021).
5. Владимир Путин. Биография, <http://putin.kremlin.ru/bio> (accessed 02.07.2021).

⁴⁴ Menkiszak, M. (2005), *Rosja autorytarna i mocarstwowa. Rocznik Strategiczny 2004/05. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 206.

6. Вступительное слово на пленарном заседании встречи на высшем уровне Россия – Европейский союз. 29.05.2002, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21899> (accessed 17.07.2021).
7. Гвоздев, Н. (2004), *Путин устраивает чистку*, available at: <https://inosmi.ru/inrussia/20040226/208102.html> (accessed 23.07.2021).
8. Громыко, А.Л. (2002), Генезис политического режима России. *Вестник МГИУ. Серия “Гуманитарные науки”*, № 2, с. 178-184, available at: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329> (accessed 11.07.2021).
9. Иванченко, А.В., Любарев, А.Е., Кынев, А.В., Скосаренко, Е.Е., Сергеев, А.А., Акаевич, В.Г., Кривцов, В.И. (2007), Мониторинг демократических процедур. *Бюллетень № 2*, available at: http://www.vibory.ru/Regs/b-2-part-1.htm#_Точ159487373 (accessed 22.07.2021).
10. Как “Газпром-медиа” получил активы “Медиа-Моста”. 06.09.2013, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2272422> (accessed 20.07.2021).
11. Кынев, А. (2012), *Региональные реформы Путина при президенте Медведеве: централизация продолжается*, available at: https://www.nlobooks.ru/magazines/nerpikosnovennyu_zapas/81_nz_1_2012/article/18538/ (accessed 19.07.2021).
12. Кречетников, А. (2013), *Ходорковский: найвідоміший в'язень Росії*, available at: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131220_khodorkovsky_profile_yg (accessed 20.07.2021).
13. Крижевский, А. (2013), *Встать, гимн идет*, available at: <https://www.gazeta.ru/comments/column/Krizhevsky/5810057.shtml> (accessed 20.07.2021).
14. Медведев, Дмитрий. Председатель правительства Российской Федерации, available at: <https://lenta.ru/lib/14160889/> (accessed 07.07.2021).
15. Миллер, Алексей. Председатель правления, заместитель председателя совета директоров ОАО “Газпром”, available at: <https://lenta.ru/lib/14160384/> (accessed 07.07.2021).
16. Милюкова, Я. (2019), *Абрамович ушел с Первого канала. Как он получил акции и почему продал*, available at: <https://www.bbc.com/russian/news-47482867> (accessed 22.07.2021).
17. Ответы глав государств – членов Организации «Центрально-Азиатское сотрудничество» на вопросы журналистов. 18.10.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22645> (accessed 15.07.2021).
18. Ответ на вопрос на пресс-конференции по итогам Межгосударственного совета ЕврАзЭС и Совета коллективной безопасности ОДКБ. 18.06.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22514> (accessed 13.07.2021).
19. Попова, Т. (2021), *Первая атака Кремля на демократию – захват НТВ*, available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/popova/6092a2380d521/> (accessed 20.07.2021).
20. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. 16.09.2005, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (accessed 14.07.2021).
21. «Трансформация партийно-политической системы современной России и ее отражение в избирательном процессе». Лекция Председателя ЦИК России В.Е. Чурова на семинаре руководителей законодательных (представительных) органов государственной власти субъектов России. 23.11.2012, available at: <http://cikrf.ru/activity/relevant/detail/30106/> (accessed 03.07.2021).
22. Тренин, Д. (2009), Россия покидает орбиту Запада. *Тренин, Д., Одиночное плавание*. Москва, Изд-во Р. Элинина, 182 с.
23. Федеральный закон «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации». Принят Государственной Думой 19 июля 2000 года. 31.07.2000, available at: <http://docs.cntd.ru/document/901765720> (accessed 05.07.2021).

24. Федеральный закон «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» от 05.08.2000 г. № 113-ФЗ. 05.08.2000, available at: <http://kremlin.ru/acts/bank/15921> (accessed 22.07.2021).

25. Ходорковський потрапив за ґрати, бо порушив правила гри Путіна – WikiLeaks. 27.12.2010, available at: https://gazeta.ua/articles/life/_hodorkovskij-potrapiv-za-grati-bo-porushiv-pravila-gri-putina-wikileaks/366474 (accessed 18.07.2021).

26. Что нужно знать о деле ЮКОСа против России. 18.02.2020, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2968395#id891508> (accessed 10.07.2021).

27. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. 08.07.2000, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21480> (accessed 07.07.2021).

28. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. 16.05.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> (accessed 04.07.2021).

29. Goldgeier, J. (2018), Bill and Boris: A Window Into a Most Important Post-Cold War Relationship. *Texas National Security Review*, volume 1, issue 4, p. 42-54.

30. Hurak, I., D'Anieri, P. (2020), The Evolution of Russian Political Tactics in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, available at: <https://www.tandfonline.com/eprint/NRVK EUT6NYF23IKVVVHI/full?target=10.1080/10758216.2020.1819162> (accessed 02.10.2020).

31. Excerpts from a Transcript of the News Conference for Russian and Foreign Journalists. 24.06.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21651> (accessed 10.07.2021).

32. Interview with the Wall Street Journal. 11.02.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21498> (accessed 15.07.2021).

33. Kaczmarek, M. (2009), Russian's Revisionist Policy towards the West. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 33, p. 47-87.

34. Menkiszak, M. (2005), Rosja autorytarna i mocarstwowa. *Rocznik Strategiczny 2004/05. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 196-219.

35. Menkiszak, M., Sarna, A. (2006), Obszar WNP: imperium kontratakuje. *Rocznik Strategiczny 2005/06. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 211-233.

36. Menkiszak M., Shmel'owa M. (2008). Obszar WNP: długi cień Rosji. *Rocznik Strategiczny 2007/08. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. S. 179-218.

37. Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2005), The Russian Economy under Putin. Growth Factors and Impediments to Economic Development. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 20, p. 33-58.

38. Press Conference with Russian and Foreign Media. 20.06.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22028> (accessed 04.07.2021).

39. Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. 10.02.2007, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (accessed 14.04.2014).

40. Wiśniewska, I. (2007), The invisible hand... of the Kremlin Capitalism 'à la russe'. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, 2007, 72 p., p. 44-45, 60.

References

1. Advokat Khodorkovskoho: Putin u Rosii – nekoronovanyi tsar. 23.12.2010, available at: <https://www.unian.ua/politics/441361-advokat-hodorkovskogo-putin-u-rosiji-nekoronovaniy-tsar.html> (accessed 17.07.2021).

2. Babin, B. (2019), *Ihtamnet, zato s pravom veto. Kak Rossiya zabylya vstupit v OON*, available at: <https://www.liga.net/politics/opinion/ihtamnet-zato-s-pravom-veto-kak-rossiya-zabylya-vstupit-v-oon>, (accessed 25.08.2019).

3. Boris Berezovskij: “Putin predal delo Elcina”. 13.03.2004, available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/03/13/4377572/> (accessed 22.07.2021).
4. Vannek, L. (2004), *Naibahatshi hromadiany Rosiiskoi Federatsii: opryliudnennia chasopysu “Forbs”*, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/913180.html> (accessed 20.07.2021).
5. Vladimir Putin. Biografiya, <http://putin.kremlin.ru/bio> (accessed 02.07.2021).
6. Vstupitelnoe slovo na plenarnom zasedanii vstrechi na vysshem urovne Rossiya – Evropejskij soyuz. 29.05.2002, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21899> (accessed 17.07.2021).
7. Gvozdev, N. (2004), *Putin ustraivaet chistku*, available at: <https://inosmi.ru/inrussia/20040226/208102.html> (accessed 23.07.2021).
8. Gromyko, A.L. (2002), Genezis politicheskogo rezhima Rossii. *Vestnik MGIU. Seriya “Gumanitarnye nauki”*, № 2, с. 178-184, available at: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329> (accessed 11.07.2021).
9. Ivanchenko, A.V., Lyubarev, A.E., Kynev, A.V., Skosarenko, E.E., Sergeev, A.A., Akaevich, V.G., Krivcov, V.I. (2007), Monitoring demokraticheskikh procedur. *Byulleten № 2*, available at: http://www.vibory.ru/Regs/b-2-part-1.htm#_Toc159487373 (accessed 22.07.2021).
10. Kak “Gazprom-media” poluchil aktivy “Media-Mosta”. 06.09.2013, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2272422> (accessed 20.07.2021).
11. Kynev, A. (2012), *Regionalnye reformy Putina pri prezidente Medvedeve: centralizatsiya prodolzhaetsya*, available at: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/81_nz_1_2012/article/18538/ (accessed 19.07.2021).
12. Krechetnikov, A. (2013), *Khodorkovskiy: naividomishyi viazen Rosii*, available at: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131220_khodorkovsky_profile_yg (accessed 20.07.2021).
13. Krizhevskij, A. (2013), *Vstat, gimn idet*, available at: <https://www.gazeta.ru/comments/column/Krizhevsky/5810057.shtml> (accessed 20.07.2021).
14. Medvedev, Dmitrij. Predsedatel pravitelstva Rossijskoj Federacii, available at: <https://lenta.ru/lib/14160889/> (accessed 07.07.2021).
15. Miller, Aleksej. Predsedatel pravleniya, zamestitel predsedatelya soveta direktorov OAO “Gazprom”, available at: <https://lenta.ru/lib/14160384/> (accessed 07.07.2021).
16. Milyukova, Y. (2019), Abramovich ushel s Pervogo kanala. Kak on poluchil akcii i pochemu prodal, available at: <https://www.bbc.com/russian/news-47482867> (accessed 22.07.2021).
17. Otveti glav gosudarstv – chlenov Organizacii «Centralno-Aziatskoe sotrudnichestvo» na voprosy zhurnalistov. 18.10.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22645> (accessed 15.07.2021).
18. Otvet na vopros na press-konferencii po itogam Mezhhgosudarstvennogo soveta EvrAzES i Soveta kollektivnoj bezopasnosti ODKB. 18.06.2004, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22514> (accessed 13.07.2021).
19. Popova, T. (2021), Pervaia ataka Kremliya na demokratyiu – zakhvat NTV, available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/popova/6092a2380d521/> (accessed 20.07.2021).
20. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu. 16.09.2005, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (accessed 14.07.2021).
21. «Transformatsiya partijno-politicheskoy sistemy sovremennoj Rossii i ee otrazhenie v izbiratelnom processe». Lekciya Predsedatelya CIK Rossii V.E. Churova na seminare rukovoditelej zakonodatelnyh (predstavitelnyh) organov gosudarstvennoj vlasti subektov Rossii. 23.11.2012, available at: <http://cikrf.ru/activity/relevant/detail/30106/> (accessed 03.07.2021).
22. Trenin, D. (2009), Rossiya pokidaet orbitu Zapada. *Trenin, D., Odinochnoe plavanie*. Moskva, Izd-vo R. Elinina, 182 s.

23. Federalnyj zakon «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Federalnyj zakon «Ob obshih principah organizacii zakonodatelnyh (predstavitelnyh) i ispolnitelnyh organov gosudarstvennoj vlasti subektov Rossijskoj Federacii». Prinyat Gosudarstvennoj Dumoj 19 iyulya 2000 goda. 31.07.2000, available at: <http://docs.cntd.ru/document/901765720> (accessed 05.07.2021).

24. Federalnyj zakon «O poryadke formirovaniya Soveta Federacii Federalnogo Sobraniya Rossijskoj Federacii» ot 05.08.2000 g. № 113-ФЗ. 05.08.2000, available at: <http://kremlin.ru/acts/bank/15921> (accessed 22.07.2021).

25. Khodorkovskiy potrapyv za hraty, bo porushyv pravyla hry Putina – WikiLeaks. 27.12.2010, available at: https://gazeta.ua/articles/life/_hodorkovskij-potrapiv-za-grati-bo-porushiv-pravila-gri-putina-wikileaks/366474 (accessed 18.07.2021).

26. Chto nuzhno znat o dele YuKOSa protiv Rossii. 18.02.2020, available at: <https://www.kommersant.ru/doc/2968395#id891508> (accessed 10.07.2021).

27. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. 08.07.2000, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21480> (accessed 07.07.2021).

28. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. 16.05.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> (accessed 04.07.2021).

29. Goldgeier, J. (2018), Bill and Boris: A Window Into a Most Important Post-Cold War Relationship. *Texas National Security Review*, volume 1, issue 4, p. 42-54.

30. Hurak, I., D'Anieri, P. (2020), The Evolution of Russian Political Tactics in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, available at: <https://www.tandfonline.com/eprint/NRVKEUT6NYF23IKVVVHI/full?target=10.1080/10758216.2020.1819162> (accessed 02.10.2020).

31. Excerpts from a Transcript of the News Conference for Russian and Foreign Journalists. 24.06.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21651> (accessed 10.07.2021).

32. Interview with the Wall Street Journal. 11.02.2002, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21498> (accessed 15.07.2021).

33. Kaczmarek, M. (2009), Russian's Revisionist Policy towards the West. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 33, p. 47-87.

34. Menkiszak, M. (2005), Rosja autorytarna i mocarstwowa. *Rocznik Strategiczny 2004/05. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 196-219.

35. Menkiszak, M., Sarna, A. (2006), Obszar WNP: imperium kontratakuje. *Rocznik Strategiczny 2005/06. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 211-233.

36. Menkiszak, M., Shmel'owa, M. (2008), Obszar WNP: długi cień Rosji. *Rocznik Strategiczny 2007/08. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, s. 179-218.

37. Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2005), The Russian Economy under Putin. Growth Factors and Impediments to Economic Development. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, issue 20, p. 33-58.

38. Press Conference with Russian and Foreign Media. 20.06.2003, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22028> (accessed 04.07.2021).

39. Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. 10.02.2007, available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (accessed 14.04.2014).

40. Wiśniewska, I. (2007), The invisible hand... of the Kremlin Capitalism 'à la russe'. *Prace OSW / CES Studies*, Warsaw, 2007, 72 p., p. 44-45, 60.